

Vergeving *en* herstel

Aan de uitgave van dit boek is bijgedragen door het Studiefonds van de
Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland en door
Stichting Zonneweelde.

© 2022 B.J.D. van Vreeswijk

Omslagafbeelding: Standbeeld Anselmus, Kathedraal van Canterbury (Alamy Stock Photo)

Vormgeving: Andries Mol

ISBN 978-94-6369-217-5 (proefschrift)

ISBN 978-94-6369-218-2 (handelseditie)

BERNARD VAN VREESWIJK

VERGEVING *EN* HERSTEL

**De relevantie van Anselmus' concepten van
gerechtigheid en genoegdoening voor de
verzoeningsleer in de moderne westerse cultuur**

Buijten & Schipperheijn *Motief*

Inhoudsopgave

Woord vooraf	9
Hoofdstuk 1 Inleiding: probleemstelling, methode, stand van onderzoek	11
1.1 Inleiding	11
1.2 Methodische aspecten van het onderzoek	13
1.2.1 Inleiding	13
1.2.2 Onderzoeksvraag	14
1.2.3 Relevantie	15
1.2.4 Omschrijving en uitwerking	15
1.2.5 Methode	21
1.3 Systematisch-theologische verwerking van Anselmus' denken: stand van onderzoek	26
Hoofdstuk 2 Paul Fiddes, Colin Gunton en Richard Swinburne over Anselmus	39
2.1 Inleiding	39
2.2 Paul Fiddes. Gerechtigheid als doorbreking van juridisch denken	41
2.2.1 Inleiding	41
2.2.2 Weergave	41
2.2.3 Beoordeling van Anselmus	49
2.2.4 Eigen ontwerp	52
2.2.5 De verwerking van Anselmus met het oog op de moderniteit	54
2.2.6 Conclusie	55
2.3 Colin Gunton. Gerechtigheid: het herstel van de schepping	56
2.3.1 Inleiding	56
2.3.2 Weergave	56
2.3.3 Beoordeling van Anselmus	66
2.3.4 Eigen ontwerp	69
2.3.5 De verwerking van Anselmus met het oog op de moderniteit	72
2.3.6 Conclusie	75
2.4 Richard Swinburne. Genoegdoening: goed maar niet noodzakelijk	76

2.4.1	<i>Inleiding</i>	76
2.4.2	<i>Weergave</i>	76
2.4.3	<i>Beoordeling van Anselmus</i>	83
2.4.4	<i>Eigen ontwerp</i>	84
2.4.5	<i>De verwerking van Anselmus met het oog op de moderniteit</i>	86
2.4.6	<i>Conclusie</i>	88
2.5	Samenvatting	88
2.5.1	<i>Inleiding</i>	88
2.5.2	<i>Beoordeling van Anselmus</i>	89
2.5.3	<i>Eigen ontwerpen</i>	89
2.5.4	<i>Verwerking van Anselmus met het oog op de moderniteit</i>	90
Hoofdstuk 3 Anselmus over gerechtigheid en genoegdoening		92
3.1	Inleiding	92
3.2	Ontwikkelingen in het Anselmusonderzoek	94
3.3	Gerechtigheid: doen wat recht is	109
3.3.1	<i>Inleiding</i>	109
3.3.2	<i>Conceptuele analyse</i>	110
3.3.3	<i>Contextuele analyse</i>	127
3.4	Genoegdoening: herstel van onrechtmatig tekort	132
3.4.1	<i>Inleiding</i>	132
3.4.2	<i>Conceptuele analyse</i>	132
3.4.3	<i>Contextuele analyse</i>	150
3.5	Conclusie	155
Hoofdstuk 4 Bijbels-theologische verkenning		156
4.1	Inleiding	156
4.2	Oude Testament	158
4.2.1	<i>Inleiding</i>	158
4.2.2	<i>Gerechtigheid: Gods zorg voor een heilvolle wereld</i>	158
4.2.3	<i>Genoegdoening: vergelijkbare noties</i>	164
4.2.4	<i>Conclusie</i>	172
4.3	Nieuwe Testament	172
4.3.1	<i>Inleiding</i>	172
4.3.2	<i>Gerechtigheid: in het spoor van het Oude Testament</i>	173
4.3.3	<i>Genoegdoening: een scherper beeld</i>	180
4.3.4	<i>Conclusie</i>	185
4.4	Eindconclusie	185

Hoofdstuk 5 Systematische verwerking	187
5.1 Inleiding	187
5.2 Anselmus en de Bijbel: genoegdoening als invulling van open ruimte	188
5.3 Metafoor of concept?	190
5.4 Gerechtigheid en genoegdoening: verder dan Fiddes, Gunton en Swinburne	195
5.4.1 <i>Inleiding</i>	195
5.4.2 <i>Evaluatie van de beoordeling van Anselmus</i>	195
5.4.3 <i>Een alternatief voor Fiddes, Gunton en Swinburne</i>	200
5.4.4 <i>Een ruimere verwerking van Anselmus met het oog op de moderniteit</i>	207
5.5 Een systematisch-theologische leemte opgevuld vanuit de filosofie	208
5.6 Verheldering binnen de moderne westerse cultuur: de waarde van volledig herstel	216
Samenvatting	226
Summary	234
Literatuurlijst	242
Personenregister	264
Zakenregister	268

Ter herinnering aan mijn moeder.

Woord vooraf

De eerste aanzetten voor dit proefschrift over Anselmus' visie op verzoening tussen God en mens zijn ontstaan binnen de Utrechtse universiteit. Mijn promotor Gijsbert van den Brink raadde me indertijd aan om verzoening als thema voor mijn scriptie voor het doctoraalexamen te kiezen. Toen vermoedde ik niet dat dit het begin zou zijn van een jarenlange bestudering van Anselmus. Calvin, een van de grondleggers van mijn eigen traditie, had ik er toen graag bij genomen, maar dat werd afgeraden. Het onderzoek zou te breed worden. Ik begrijp dat nu nog meer dan toen.

De studie begon binnen de universiteit. Tegelijkertijd raakte zij aan vele aspecten van mijn leven buiten de universiteit. In de gemeente waarin ik opgroeide, stond in de prediking de verzoening tussen God en mens centraal. Ik merkte dat die prediking mensen raakte. Dat was ook bij mijzelf het geval. Thuis spraken we eveneens over dit thema. Mijn ouders hebben daarin veel betekend. Toen ik later als predikant in de kerk werkte, bleek voor veel mensen het niet eenvoudig om betekenis te geven aan de geloofsbelijdenis dat Christus voor onze zonden gestorven is. Ik herinner mij nog de vraag van iemand die zich meer in het christelijk geloof wilde verdiepen: 'Met God kan ik veel, maar wat ik met Jezus moet?' Het onderzoek naar Anselmus' visie op verzoening raakte zo rechtstreeks mijn werk als predikant.

Anselmus gaf niet alleen inzicht in het thema van verzoening. Op meer terreinen zette hij me regelmatig aan het denken. Ik denk aan zijn wijze van leidinggeven aan de kerk. Zijn visie op de verhouding tussen kerk en staat. Zijn visie op de rol van het recht in een maatschappij. Zijn gedrevenheid om een nieuwe, jonge generatie toe te rusten. Of zijn worsteling met de aandacht voor het besturen van de kerk, die ten koste ging van de aandacht voor studie. Het werken aan dit onderzoek werd zo nooit een werken in een ivoren toren.

Anselmus leefde in een klooster, dat overigens de wereld eromheen wilde dienen. Het leven in een klooster herken ik niet. Een uitspraak uit de oosters-orthodoxe kerk, waar priesters trouwen, herken ik wel: 'Het huwelijk is mijn klooster'. Dat kun je wat mij betreft uitbreiden naar het gezin. Het is een plek om liefde te ontvangen en liefde te geven, met vallen en opstaan, levend midden in de wereld.

Eline en onze kinderen ben ik dankbaar voor hun betrokkenheid, ieder op zijn of haar eigen manier, gedurende de jarenlange studie. De vrucht ervan staat dan nu zwart-op-wit.

Verder ben ik mijn promotoren bij de Vrije Universiteit te Amsterdam, prof. Gijsbert van den Brink en prof. Kees van der Kooi, dankbaar voor hun deskundige begeleiding. Steeds weer uitdagend om grenzen te verleggen, steeds weer stimulerend om helder te zijn in de structuur van het onderzoek, steeds weer scherp vragend wat ik precies bedoelde, brachten ze het onderzoek verder. Ondertussen was het vast ook een wederzijdse oefening in geduld. Vanuit anselmiaans perspectief geef je elkaar dan veel.

Veel heb ik gehad aan de *International Association of Anselm Studies*. De open, gelijkwaardige en directe contacten tussen beginners en experts op het terrein van het Anselmusonderzoek waren erg stimulerend.

Mijn schoonvader bedank ik voor het eindeloze corrigeren van proefversies, Marja van der Linden voor de knappe laatste correctieronde en het vervaardigen van de registers en Albert Gootjes voor de accurate vertaling van de samenvatting in het Engels. De efficiënte samenwerking met Uitgeverij Buijten & Schipperheijn bij het binnen een heel korte termijn publiceren van het proefschrift in boekvorm heb ik erg gewaardeerd.

Ten slotte het laatste waarin Anselmus veel herkenning opriep. Dat is een diepe verwondering over wie God is.

Bernard van Vreeswijk, november 2022

Inleiding: probleemstelling, methode, stand van onderzoek

1.1 Inleiding

Waarom stierf Jezus Christus voor de zonden? Waarom vergeeft God zonden niet gewoon? Het is een veelgehoorde reactie op de vroegchristelijke overlevering dat Jezus van Nazaret ‘voor onze zonden gestorven is’. Voor velen, christenen en niet-christenen, in de moderne westerse cultuur stuit deze gedachte op onbegrip, omdat men niet kan inzien waarom God niet gewoon vergeeft. Door dit onbegrip heeft voor hen de geloofsopvatting dat Christus voor de zonden gestorven is geen betekenis. Zij behoort echter tot de kern van het evangelie getuige een uitspraak van de apostel Paulus in 1 Korintiërs 15:1 en 3-4: ‘Broeders en zusters, ik herinner u aan het evangelie dat ik u verkondigd heb (...) Het belangrijkste dat ik u heb doorgegeven, heb ik op mijn beurt ook weer ontvangen: dat Christus voor onze zonden is gestorven, zoals in de Schriften staat, dat Hij is begraven, dat Hij op de derde dag is opgewekt, zoals in de Schriften staat.’¹ Door het onbegrip rond dit onderdeel van het christelijke geloof, is de betekenis van het christelijk geloof voor mensen moeilijk in te zien. In deze studie zoeken we daarom een antwoord op de vraag waarom God niet zonder meer zonden vergeeft.

We gaan te rade bij iemand uit het verleden, namelijk Anselmus van Canterbury (1033-1109). Hij werd geconfronteerd met tijdgenoten, waarschijnlijk joden en moslims, voor wie het onvoorstelbaar was dat God zich tot het mens-zijn verlaagde en zich met lijden inliet. Hij ging daarom op zoek naar de reden waarom God mens werd. Deze reden wilde hij vinden via voor eenieder – gelovig of niet-gelovig – inzichtelijke redeneringen, zonder zich daarbij te beroepen op de Bijbel. Zo ontstond zijn boek *Cur Deus Homo*. Anselmus’ betoog daarin scharniert om het punt dat vergeving alleen niet genoeg is. Gods gerechtigheid maakt het nodig dat de eer van God hersteld wordt. Door de zonde is de eer van God tekortgedaan. Voor het herstel van Gods eer is genoegdoening nodig. De mens is niet in

---

¹ In dit onderzoek wordt standaard voor Bijbelcitatens de NBV21 gebruikt, tenzij anders aangegeven. HSV staat voor Herziene Statenvertaling, SV voor Statenvertaling.

staat om deze te geven. God is in Jezus mens geworden om voor genoegdoening te zorgen en deze ten goede te laten komen aan de mens. Christus stierf dus om genoegdoening te geven.

Anselmus' antwoord heeft echter veel kritiek van theologen ontvangen. Gods gerechtigheid lijkt immers in te houden dat God niet zonder meer wil vergeven, maar de dood van iemand eist als Hem onrecht aangedaan is. Dat maakt, zo lijkt het, gerechtigheid belangrijker dan barmhartigheid.

Rond de jaren zeventig van de vorige eeuw vond een nieuwe interpretatie van Anselmus' denken op dit terrein ingang. De nieuwe interpretatie is onder andere ontleend aan onderzoek in de geschiedwetenschap, met name aan het onderzoek van de Oxfordse historicus en mediëvist Sir Richard Southern. Volgens deze uitleg houdt Gods gerechtigheid geen verband met wraakzucht of vergeldingsdrang, maar is ze juist gericht op het herstel van de wereld en het behoud van de mens. Anselmus' denken moet geplaatst worden in de context van de middeleeuwse feodale maatschappij, waarin een heerser uit was op een stabiele orde in zijn rijk tot welzijn van eenieder. Wanneer iemand deze orde doorbrak door de heerser niet te erkennen, moest de orde hersteld worden door genoegdoening. Het geven van genoegdoening was het teken dat het gezag van de heerser opnieuw geaccepteerd werd. Deze nieuwe interpretatie heeft geleid tot een gunstiger oordeel over Anselmus' verzoeningsleer. Sommige theologen hebben deze interpretatie gebruikt om het waarom van het lijden en sterven van Christus te verhelderen.

Het Anselmusonderzoek is na Southern volop doorgegaan. Ook heeft het onderzoek naar verschillende aspecten van de cultuur ten tijde van Anselmus zich verder ontwikkeld. Te denken is aan de politiek-sociale en de juridische aspecten. Daardoor is er nog meer, maar ook ander zicht gekomen op de inbedding van *Cur Deus Homo* in het geheel van Anselmus' werk en in de context van de toenmalige maatschappij. Het blijkt bijvoorbeeld dat we met een feodale interpretatie van Anselmus zoals Southern die gaf, terughoudend moeten zijn. Ook maakt het recente onderzoek duidelijk dat voor Anselmus het bepalen van wat recht is niet het toepassen van juridische regels of procedures inhoudt. Het is eerder een zoektocht naar wat in een concrete situatie van onrecht een rechtvaardige en redelijke wijze van herstel is. Het onderzoek dat na Southern plaatsvond, is nog niet of nauwelijks in de systematische theologie verwerkt. In deze studie hopen we niet alleen te laten zien dat het onderzoek na Southern diens onderzoek corrigeert. Een hernieuwde interpretatie op grond van het laatste onderzoek ondervangt de kritiek op Anselmus' verzoeningsleer nog beter. Bovendien maakt de nieuwe interpretatie haar nog bruikbaar voor het verhelderen van de vraag waarom

Christus voor onze zonden stierf. Om deze verheldering gaat het uiteindelijk in dit onderzoek.

Het onderzoek naar Anselmus heeft overigens tot nu toe nog de nodige onduidelijkheden laten bestaan. Zo is nog altijd niet overtuigend verhelderd wat Anselmus precies onder gerechtigheid verstaat. Er bestaan in het onderzoek verschillende interpretaties naast elkaar. Dit heeft natuurlijk ook consequenties voor wat verzoening bij Anselmus inhoudt. Gaat het daarbij om Gods in stand houden van de orde in de wereld? Een andere optie is dat Gods gerechtigheid inhoudt dat Hij trouw is aan zijn eigen natuur. Welke interpretatie gekozen wordt, is van invloed op de evaluatie van Anselmus' denken over verzoening. Een andere vraag waarvoor binnen het recente onderzoek weinig aandacht is geweest, is die naar de aard en functie van genoegdoening in Anselmus' concept van verzoening. Ook die vraag willen we in dit onderzoek betrekken. Met name hopen we te laten zien dat Gods gerechtigheid de heelheid en de schoonheid van de wereld in stand houdt. Daarom beoogt zij ook het herstel van het onrecht dat de mens God heeft aangedaan. Dit onrecht bestaat in een tekort aan erkenning van wie God in al zijn waardigheid is. Hoewel dit onrecht jegens God diens wezen niet schaadt, krijgt God niet wat Hem toekomt en wordt er afbreuk gedaan aan de heelheid en de schoonheid van zijn schepsel (omdat deze tekortschiet) en daarmee aan de schepping. Genoegdoening zorgt voor het herstel van dit onrecht. Zonder dit herstel worden mens en wereld niet zo gaaf als God bedoeld had. Zij zijn dan niet zo mooi voor God als ze hadden kunnen zijn. Ze roepen door dit tekort aan schoonheid niet de liefde van God op zoals ze hadden kunnen doen. De mens in het bijzonder drukt met zijn schoonheid voor God zijn liefde tot Hem niet zo uit, als hij gekund had.

In deze studie willen we dus nagaan hoe een hernieuwde interpretatie van Anselmus tot een andere verwerking van zijn gedachtegoed binnen de soteriologie kan leiden. Uiteindelijk willen we de vraag beantwoorden hoe deze nieuwe interpretatie van betekenis kan zijn voor de verheldering – binnen de denkkaders van de hedendaagse westerse cultuur – van de christelijke belijdenis dat Christus gestorven is 'voor onze zonden'.

1.2 Methodische aspecten van het onderzoek

1.2.1. Inleiding

In deze paragraaf bespreken we de methodische aspecten van dit onderzoek. We formuleren de onderzoeksvraag in paragraaf 1.2.2. We geven de relevantie van het onderzoek aan in paragraaf 1.2.3. Vervolgens maken we in paragraaf 1.2.4 duidelijk

wat we in dit onderzoek bedoelen met de moderne westerse cultuur en waarom de gedachte dat er meer nodig is dan alleen vergeving daarin op onbegrip stuit. In paragraaf 1.2.5 geven we aan welke methode we hanteren om de onderzoeksvraag te beantwoorden.

1.2.2 Onderzoeksvraag

In deze studie willen we dus onderzoeken hoe Anselmus' visie op gerechtigheid en genoegdoening kan helpen bij het verhelderen van de basale christelijke geloofsuitspraak: Jezus stierf voor onze zonden. Voor onze interpretatie van Anselmus' denken over gerechtigheid maken we gebruik van recent onderzoek. Zo hopen we een bijdrage te leveren aan een nieuw perspectief op Anselmus binnen de systematisch theologie. De context waarbinnen we dit doen, is de huidige westerse cultuur. We zullen straks aanduiden wat we in dit geval met 'modern' bedoelen. Iedere cultuur heeft haar eigen beleving van de werkelijkheid en haar eigen visie daarop. Zij heeft haar eigen denkkaders. Deze bepalen hoe een geloofsopvatting verstaan en ingekleurd wordt. Dit onderzoek wil binnen de denkkaders van deze cultuur een bijdrage leveren aan de verheldering van de geloofsuitspraak dat Jezus voor onze zonden gestorven is, omdat zij daar aan betekenis heeft ingeboet.² In dit onderzoek gaat het alleen om de vraag waarom God niet zonder meer vergeeft. Niet om vragen als: Zijn we niet zelf verantwoordelijk voor onze tekortkomingen? Kan iemand anders die wel rechtzetten voor mij? Mag iemand sterven voor de zonden van een ander? Hoe is Jezus' lijden en sterven als genoegdoening te zien? Hoe komt Jezus' sterven voor de zonden mensen ten goede? Ook deze vragen leven in de huidige westerse cultuur sterk.³ Toch laten we ze hier liggen. Verder blijft de vraag buiten beeld wat God uiteindelijk ertoe brengt om zonde te vergeven. Dat kan bijvoorbeeld zijn liefde, zijn trouw, zijn volmaaktheid of zijn gerechtigheid zijn. Hoe belangrijk deze vraag ook is, het gaat hier slechts om wat nodig is voor een goed herstel van de relatie tussen God en mens. We verhelderen dus maar een deel van de geloofsuitspraak dat Jezus voor onze zonden gestorven is. De bijdrage van Anselmus ligt vooral rond de noodzaak van genoegdoening naast vergeving. Bovendien zou het onderzoeks-

---

2 Het is goed voor te stellen dat in andere culturen, bijvoorbeeld de Afrikaanse of Arabische, dit verstaansprobleem minder speelt, omdat daar bijvoorbeeld eerwraak nog volop aan de orde is en het besef sterker leeft dat er in situaties van aangedaan leed meer moet gebeuren dan alleen vergeving.

3 In de kerkgeschiedenis speelt bijvoorbeeld de kwestie: voor wiens zonden precies is Christus gestorven? Voor de zonden van iedereen of alleen voor die van gelovigen? Dit is een vraag die waarschijnlijk binnen de westerse cultuur van vandaag minder leeft.

veld te groot worden wanneer we deze vragen gaan beantwoorden. Zo komen we tot de volgende onderzoeksvraag:

Welke bijdrage kan Anselmus' visie op gerechtigheid en genoegdoening, in het licht van recent Anselmusonderzoek en in de context van de moderne westerse cultuur, leveren aan de verheldering van de geloofsuitspraak dat Jezus stierf 'voor onze zonden' – en dan specifiek van de implicatie ervan dat God blijkbaar niet zonder meer vergeeft?

In de volgende twee paragrafen werken we de relevantie van deze vraag uit en lichten we de term 'moderne westerse cultuur' en de bezwaren tegen een idee als genoegdoening toe.

1.2.3 Relevantie

Waarom is het zinvol om dit onderzoek te doen? In de eerste plaats is er een dogmenhistorische relevantie. Het is van belang om zo helder mogelijk te krijgen wat een belangrijk theoloog uit het verleden als Anselmus met zijn uitspraken bedoelde. Dit draagt bij aan een beter inzicht in de ontwikkeling van het christelijk denken over gerechtigheid en verzoening. Dit is des te meer relevant als het een ontwikkeling betreft in de beginfase van onze moderne westerse cultuur, waarin het denken over verzoening voor vele eeuwen gevormd is. Zeker met het oog op Anselmus is het zoeken naar inzicht zinvol, omdat Anselmus nog altijd velen in filosofie en theologie aanspreekt en omdat er in het Anselmusonderzoek nog belangrijke vragen liggen, onder meer op het gebied van zijn denken over gerechtigheid. Ten tweede is er de systematisch-theologische relevantie. Met behulp van een klassieke theologische tekst verhelderen we een geloofsuitspraak die voor velen op dit moment onbegrijpelijk is en daardoor aan betekenis verliest. Ten derde zouden we ook de missionaire relevantie kunnen noemen, maar het is de vraag in hoeverre die onderscheiden moet worden van de systematisch-theologische relevantie. Systematische theologie wordt immers veelal gezien als het doordenken van het geloof in de eigen context en heeft dus per definitie een missionair belang. In ieder geval willen we hier aangeven dat de relevantie van deze studie ook ligt in het gesprek van christenen met andersdenkenden in de huidige westerse cultuur over een centrale geloofsovertuiging, maar zeker ook over universele vragen rondom schuld, vergeving en herstel van relaties.

1.2.4 Omschrijving en uitwerking

Tot nu toe hebben we een aantal keren gesproken over de moderne westerse cultuur. We hanteren deze term in een brede en open betekenis. Een precieze afba-

kening in tijd en plaats is lastig, maar ook niet nodig voor dit onderzoek. We bedoelen met deze term de denkwereld die in Europa zeker sinds het einde van de achttiende eeuw opgeld doet en die zich van daaruit ook naar andere delen van de wereld verspreidde. In deze denkwereld staan onder andere de autonomie en de individualiteit van de mens en zijn vrijheid van autoriteit centraal, alsook de idee dat de rede de voornaamste (zo niet de enige) bron van kennis vormt.⁴ We gebruiken het bijvoeglijk naamwoord ‘modern’ om aan te geven dat iets tot deze denkwereld behoort (‘modern’ betekent in deze studie dus niet per se ‘eigentijds’, maar ‘gestempeld door de moderniteit’). Verder kan men deze denkwereld aanduiden door naar de historische beweging van de Verlichting te verwijzen. In deze brede omschrijving volgen we de literatuur die ten grondslag ligt aan deze studie. Daarin wordt deze termen ook gebruikt zonder dat ze heel precies gespecificeerd worden, terwijl wel aangegeven wordt dat de geuite bezwaren tegen Anselmus uit dit denken voortkomen.⁵

Binnen de filosofie wordt ook gesproken over postmodernisme en laatmodernisme. Daarmee wordt aangegeven dat het gedachtegoed van de Verlichting verder doorontwikkeld is. Daarbij zijn sommige elementen ervan sterk gerelativeerd of zelfs zwaar bekritiseerd geraakt, bijvoorbeeld de rol van de rede als universele kenbron. Andere elementen, zoals het individualisme en autonomie-denken, zijn juist nog verder versterkt. In deze studie brengen we geen harde knip aan tussen modern en postmodern maar zien we die twee als in elkaars verlengde liggend.⁶ We gebruiken de term ‘modern’ dus in overkoepelende zin, als aanduiding van de cultuur die sterk gevormd is door de ontwikkelingen vanaf de Verlichting zoals die met name vanaf het begin van de twintigste eeuw breed begonnen door te werken in de westerse samenleving. De vraag waar deze denkwereld haar oorsprong heeft, valt niet eenduidig te beantwoorden. In elk geval zijn de kiemen ervan in Europa al vroeg aanwezig, zoals ook de rationele bezwaren tegen een verzoeningsleer als die van Anselmus al vroeg te vinden zijn. Deze bezwaren moeten dan misschien

---

4 C.E. Gunton, *The Actuality of Atonement. A Study of Metaphor, Rationality and the Christian Tradition* (Edinburgh: T&T Clark, 1988), 3-4; N. Schreurs, ‘Rehabilitatie of verzoening? Recente ontwikkelingen in de Britse theologie van de verzoening’, in: N. Schreurs, *Werk maken van verzoening* (Budel: Damon, 2005), 98; S. Zahl, ‘Atonement’, in: N. Adams, G. Pattison and G. Ward (eds.), *The Oxford Handbook of Theology and Modern European Thought* (Oxford: Oxford University Press, 2013), 633.

5 Zie bijvoorbeeld C. Grant, ‘The Abandonment of Atonement’, in: *King’s Theological Review* 9 (1986), 3-4; Schreurs, ‘Rehabilitatie of verzoening?’, 90-91.

6 Datzelfde geldt voor het onderscheid tussen de Verlichting en bijvoorbeeld de Romantiek.

ook niet teruggevoerd worden op een specifieke tijd als wel op een bepaalde (rationele) manier van denken, die er altijd wel was maar sinds de Verlichting in onze cultuur de boventoon is gaan voeren.⁷

In deze paragraaf willen we ook een scherper beeld schetsen van de redenen achter het onbegrip dat binnen de moderne cultuur gesignaleerd wordt ten opzichte van het geloof dat in de relatie met God vergeving alleen niet voldoende is.⁸ Allereerst noemen we de opkomst van het geloof in de autonomie van de mens en de daarmee gepaard gaande moeite om bepaalde handelingen en houdingen als *zonde* tegenover God te ervaren. God staat niet in het middelpunt van deze werkelijkheid (het is zonder meer nog maar de vraag of God wel bestaat), maar de mens. Waarom zou de mens zich moeten verantwoorden tegenover God? Waarom zou hij of zij iets naar God toe goed moeten maken?⁹ Als men al een religieuze bete-

---

7 In de elfde eeuw wordt er al een beweging in de stijl van de latere Renaissance gesignaleerd. Een representant ervan is Petrus Abaelardus. Zie H. Hearder, *Italy. A Short History*, second edition revised and updated by J. Morris (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 57; A.S. Abulafia, 'Intellectual and Cultural Creativity', in: D. Power (ed.), *The Central Middle Ages* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 175-177; R.N. Swanson, *The Twelfth Century Renaissance* (Manchester: Manchester University Press, 1999), 103-151, met name 139-151. Petrus Abaelardus wordt als voorloper gezien van een verzoeningsleer waarin genoegdoening of plaatsvervangend strafdragen geen rol speelt. Hij stelt 'moderne' vragen als: Kan God niet gewoon zonder meer genadig zijn? Kan God wel een onschuldige laten lijden? Hoe kan God de dood van zijn Zoon aangenaam vinden? Zie Petrus Abaelardus, *Expositio in Epistulam ad Romanus. Römerbriefkommentar*, zweiter Teilband, übersetzt und eingeleitet von R. Peppermüller (Freiburg: Herder, 2000), 281-289 (= *Petri Abaelardi Opera Theologica I = Corpus Christianum Mediaevalis II* (1969), 113-119). Soortgelijke bezwaren klinken ten tijde van de zestiende-eeuwse reformaties bij Socinus (G. Wenz, *Versöhnung. Soteriologische Fallstudien. Studium Systematische Theologie*, Band 9 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015), 198). Voor het verstaan van de plausibiliteitsproblemen rond Anselmus' verzoeningsleer zou het traceren van het ontstaan van de vragen veel inzichten kunnen opleveren. Toch kiezen we er in dit hoofdstuk voor om ons uitgangspunt te nemen in de bezwaren zoals die nu leven en vanuit de huidige context Anselmus te gaan lezen. Beperking is nodig, en tegelijkertijd is dit ook de aanpak die breed gevolgd wordt, met name in de systematische en wijsgerige theologie. Zie bijvoorbeeld de aanpak van S. Zahl, 'Atonement', 633-654.

8 Zie J. Hick, *The Metaphor of God Incarnate. Christology in a Pluralistic Age*. Second Edition (Louisville: Westminster John Knox Press, 2005), 112-126; Grant, 'The Abandonment of Atonement', 1-7 en S. Zahl, 'Atonement', 637-639.

9 Ook Zahl noemt de 'anthropocentric shift' als belangrijke factor voor de afnemende plausibiliteit van de verzoeningsleer van Anselmus. Hij betreft deze verschuiving echter vooral op het grote vertrouwen in de menselijke rede, waardoor men moeite kreeg met de inhoud van Anselmus' concepten (Zahl, 'Atonement', 633, 637-639).

kenis aan het heil wil geven, kiest men liever voor een andere invulling dan die van de westerse kerkelijke traditie. De oosters-orthodoxe visie op het heil wordt dan bijvoorbeeld als meer adequaat ervaren. In de oosters-orthodoxe theologie is men minder gericht op vergeving en meer op de transformatie (of *theosis*) van de mens. Deze verandering is er één van zelfgerichtheid naar een gerichtheid op de ultieme goddelijke werkelijkheid.¹⁰ Ten tweede heeft er, zoals Colin Grant naar voren brengt, in de Verlichting niet alleen een paradigmaverschuiving plaatsgevonden in de visie op de plaats van de mens in deze werkelijkheid, maar ook in het verstaan van deze werkelijkheid zelf. Volgens Grant – en hij drukt zich daarbij niet heel exact uit – heeft de Verlichting geleid tot een gemakkelijk verstaan van het leven ('an easy understanding of life'). Daarmee bedoelt hij een benadering van het leven die niet al te veel oog heeft voor wat onherroepelijk is, en die gekenmerkt wordt door een naïef optimisme dat alles wel weer goed zal komen. De noodzaak tot genoegdoening voor fouten in het verleden wordt minder sterk ervaren als alles in de toekomst vanzelf wel goed zal komen. Ten derde is – en ook dat lijkt sinds de Verlichting het geval te zijn – de opvatting van Gods liefde sterk 'gesentimentaliseerd', zoals dezelfde Grant het noemt. Daarmee bedoelt hij dat Gods liefde gezien wordt als acceptatie van de mens zonder meer zoals hij is, waarbij God alles wel vergeeft.¹¹ Bovendien is het de vraag of men 'schuld' in het algemeen maar zeker ook tegenover een god of een externe wet in de moderne westerse cultuur nog als een groot probleem ervaart. Schaamte lijkt een groter probleem te zijn. Daardoor zou het probleem van schuld naar de achtergrond verdwijnen.¹²

Deze redenen van onbegrip hebben vooral betrekking op de visie op de schuld van de mens en op de idee dat er iets aan de schuld van de mens gedaan moet worden. Een andere vraag is of het herstel van de relatie tussen God en mens vergelijkbaar is met het herstel van relaties tussen mensen. Maken we het geloof niet ongeloofwaardig als we doen alsof dit in beide gevallen op dezelfde manier werkt? Het is volgens John Hick 'anthropomorphic, parochial and unimaginative to a degree that renders it massively implausible' om te menen dat de relatie tussen

---

¹⁰ Hick, *The Metaphor of God Incarnate*, 121.

¹¹ Grant, 'The Abandonment of Atonement', 3-4. Grant noemt zelf de sentimentaliserend niet expliciet als reden van de weerstand binnen de moderne cultuur tegen de traditionele modellen van verzoening. Het ligt echter wel voor de hand dit op grond van zijn artikel te veronderstellen, zoals Schreurs doet. Schreurs meent overigens wel dat deze sentimentaliserend eerder een kenmerk is van de Romantiek (Schreurs, 'Rehabilitatie of verzoening?', 97-98).

¹² G.J. Roest, *The Gospel in the Western Context. A Missiological Reading of Christology in Dialogue with Hendrikus Berkhof and Colin Gunton* (Leiden: Brill, 2016), 374-375.

mensen lijkt op de relatie tussen God en mens.¹³ Zoals Grant opmerkt, is volgens modern besef de noodzaak van genoegdoening moeilijk in te zien, omdat binnen de moderniteit een visie op God leeft, volgens welke Hij almachtig is en door niets ingeperkt wordt. Daarom is Hij niet gebonden aan wat iemands eer vereist.¹⁴

In de vakliteratuur wordt veel gesproken over de moderne cultuur en hoe daar de idee niet meer aanwezig is dat er naast vergeving iets gebeuren moet om zonden goed te maken. Het is opvallend dat veelal geen bronnen genoemd worden waaruit blijkt dat mensen dit ook echt vinden.¹⁵ Het zou goed zijn als we hier wel empirische gegevens over zouden hebben. Een bescheiden poging om zulke data op te diepen, kan gewaagd worden aan de hand van het boek *Adieu God?* Daarin worden twaalf interviews beschreven die Tijs van den Brink voor de Evangelische Omroep hield met bekende Nederlanders in het gelijknamige televisieprogramma. De geïnterviewden hebben afscheid van de kerk genomen.¹⁶ Ze kunnen daarin als vertegenwoordigers gezien worden van de brede beweging van ontkerkelijking die in de huidige westerse cultuur gaande is.

Wat blijkt uit deze interviews als we ze bevragen op thema's als schuld, zondebesef, en herstel? Inderdaad speelt de autonomie van de mens een grote rol. Er wordt echter niet simpelweg uitgesproken dat men autonoom tegenover God wil zijn. God lijkt eerder geheel buiten beeld te zijn. Men wil gewoon uit zichzelf autonoom zijn.¹⁷ Het is dus niet zo dat men zich niet wil verantwoorden tegenover God, maar dat men het niet meer kan, omdat 'God weggevallen is'. De mens is op zichzelf aangewezen en moet daarom wel autonoom zijn. Dat ervaart men ook als opdracht: verantwoordelijkheid moet men zelf nemen.¹⁸ Er wordt soms wel gesproken over een hiernamaals of dat er 'iets' als God moet zijn, maar dit lijkt geen impact te hebben op hoe men naar die eigen verantwoordelijkheid kijkt.¹⁹

---

13 Hick, *The Metaphor of God Incarnate*, 121.

14 Grant, 'The Abandonment of Atonement', 3.

15 De verzuchting van C. Marsh over de aanleiding van zijn *A Cultural Theology of Salvation* kunnen we ook hierop betrekken: 'This book has in part resulted from the frustration of reading so many works of theology, which barely seem to have acknowledged the world within which the theology is done' (C. Marsh, *A Cultural Theology of Salvation* (Oxford: Oxford University Press, 2018), 213).

16 T. van den Brink, *Adieu God? Tijs van den Brink in gesprek met 12 bekende Nederlanders* (Utrecht: Kok, 2014). De interviews zijn geautoriseerd door de geïnterviewden (e-mail van Pieter van Langevelde 30 mei 2017). We vatten deze bundel op als een vorm van kwalitatief empirisch onderzoek, die de behoefte aan een meer kwantitatieve benadering uiteraard onverlet laat.

17 Van den Brink, *Adieu God*, 71, 72.

18 Van den Brink, *Adieu God*, 71, 72, 139.

19 Van den Brink, *Adieu God*, 59, 71.

Het is bijgevolg ook vooral aan de mens zelf om met zijn tekorten in het reine te komen. Het lijkt erop – maar ook dat wordt niet uitgesproken – dat de mens zelf bepaalt of en hoe hij dat doet. Het lijkt ook geen morele plicht te zijn, maar vooral een poging om het gat te dichten tussen het ‘ideale zelf’ en het ‘reële zelf’. Tekort wordt namelijk vooral ervaren als men beseft in morele zin niet te zijn wie men eigenlijk zou willen zijn. Daar past meer schaamtegevoel dan schuldbesef bij.²⁰ Wel wordt een keer gezegd dat men in het geval van een echtscheiding schuld ervoer. Ook daar is het echter eerder een kwestie van zich schuldig voelen omdat de ander mogelijk niet gelukkig is, dan dat het gevoel leeft dat men de ander in objectieve zin tekortgedaan heeft.²¹ Een van de redenen dat fouten niet altijd hersteld kunnen worden, lijkt te zijn dat we als mensen onderdeel zijn van een wereld die nu eenmaal niet volmaakt is.²² Ook als er soms gesproken wordt over een eventueel hiernamaals, heeft dit geen impact op de beleving van deze werkelijkheid in de zin dat zij volmaakt of helemaal af zou moeten zijn.²³ Daarmee komt er een nieuw argument bij als het gaat om de slijtage van het besef dat er iets moet worden rechtgezet wanneer er iets stuk is gemaakt: het is inherent aan deze wereld dat zij onvolmaakt is. Waarom zouden we dan naar het volmaakte streven? Waarom zouden we willen dat iets (bijvoorbeeld een verbroken huwelijk) weer helemaal goed komt? Het zou dus kunnen zijn dat wat Grant opmerkt over het positieve levensgevoel (zie boven) op dit moment niet helemaal meer opgaat: nu leeft binnen de cultuur ook het besef dat de wereld zo gebroken is dat heelheid niet haalbaar is.²⁴

We luisterden naar stemmen die zichzelf niet (langer) als gelovig, of in elk geval niet als kerkelijk omschrijven. Het onbegrip ten aanzien van klassieke noties van zonde en genoegdoening leek bij hen nauw samen te hangen met het wegvallen van het geloof in een persoonlijke God. Naar de processen die daaraan ten grondslag liggen, is onder noemers als ‘Godsverduistering’, ‘transcendentieverlies’ en ‘afwezigheid van God’ al het nodige onderzoek gedaan.²⁵ Toch valt ook bij hen

---

20 Van den Brink, *Adieu God*, 22, 50, 71. Over het verband en het verschil tussen schaamte en schuldgevoel, zie bijvoorbeeld Coert H. Lindijer, *Tasten naar schaamte* (Kampen: Kok, 1995), 27-37.

21 Van den Brink, *Adieu God*, 85.

22 Van den Brink, *Adieu God*, 22, 50. Zie ook 78.

23 Van den Brink, *Adieu God*, 71.

24 Ook K. Sonderegger wijst hierop: K. Sonderegger, ‘Anselmian Atonement’, in: A.J. Johnson (ed.), *T&T Clark Companion to Atonement* (London: T&T Clark, 2017), 188.

25 Zie bijvoorbeeld W. Dekker, *Afwezigheid van God. Een onderzoek naar antwoorden bij W. Pannenberg, K.H. Miskotte en A. Houtepen* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2011).

die zichzelf wel als (orthodox) gelovig definiëren een toenemend onbegrip te bespeuren jegens de zogeheten anselmiaanse verzoeningsleer; en ook bij hen lijkt zich dit toe te spitsen op de rol van noties als gerechtigheid en genoegdoening.²⁶ De problematiek die we onderzoeken lijkt dus niet een-op-een samen te vallen met die van kerkverlating en Godsverduistering. De moderne westerse cultuur die het decor van ons onderzoek vormt, houdt blijkbaar niet op zodra de kerk in het vizier komt, maar doet zich daar evenzeer gelden (zij het wellicht wat gedempter en minder uitgesproken). Dat maakt de relevantie van ons onderzoek alleen maar groter.

We hebben nu omschreven wat we met de moderne westerse cultuur bedoelen. We hebben eveneens kort gepeild waarom binnen deze cultuur de idee dat genoegdoening nodig is om ons tekort tegenover God recht te zetten, uitgesleten is geraakt en op onbegrip stuit. We gaan verder met een beschrijving van de methode die we in dit onderzoek zullen volgen.

1.2.5 Methode

Hoe pakken we dit onderzoek aan? We gaan eerst in het vervolg van dit hoofdstuk (paragraaf 1.3) na hoe Anselmus' denken over verzoening geïnterpreteerd is in de systematische theologie vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw. We kijken op hoofdlijnen hoe Anselmus' visie op gerechtigheid en genoegdoening binnen de recente soteriologie opgevat is en hoe deze gebruikt is om te duiden waarom Christus stierf tot vergeving van de zonden. Daarmee beschrijven we de status quo van het onderzoek.

In hoofdstuk 2 kiezen we daarom drie contemporaine theologen uit wier soteriologische ontwerpen we aan een grondiger analyse onderwerpen, te weten Paul Fiddes, Colin Gunton en Richard Swinburne. Deze auteurs zijn tot op dit moment heel geschikt als gesprekspartners, en wel om vier redenen. Ten eerste zijn ze gezamenlijk representatief voor de huidige diversiteit aan soteriologische ontwerpen. Ten tweede verwerken ze alle drie het denken van Anselmus en zijn ze daarin verschillend. Ze zijn daarin kritisch of maken slechts deels gebruik van het denken van Anselmus en van de meest recente inzichten. Ten derde maken ze alle drie expliciet hoe zij in de context van de moderne westerse cultuur de verzoeningsleer willen uitleggen. Ten vierde zijn deze auteurs afkomstig uit eenzelfde

---

²⁶ Zie bijvoorbeeld William den Boer (red.), *Hoe kan Jezus' kruisdood ons verlossen? Christus victor en Verzoening door voldoening in verleden en heden* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief, 2020) en vergelijk Reinier Sonneveld, *Het vergeten evangelie. Het geheim van Jezus verandert alles* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief, 2018).

spatio-temporele ruimte (het Engeland van het eind van de twintigste eeuw), wat vanwege het daarmee gegeven gemeenschappelijke referentiekader onderlinge vergelijking mogelijk maakt. We geven hun soteriologische ontwerpen weer en laten zien hoe zij Anselmus beoordelen. Bovendien onderzoeken we hoe zij zelf het lijden en sterven van Christus duiden. Daarbij kijken we met name naar hoe zij Anselmus daarbij verwerken en welke rol gerechtigheid en genoegdoening in hun eigen ontwerp speelt. Verder gaan we na wat vanuit hun visie de waarde van Anselmus is voor het gesprek met de moderne westerse cultuur, met name uiteraard met het oog op de vraag waarom vergeving alleen niet voldoende is. De methode zal hier dus vooral historiografisch zijn, waarbij we ons richten op de analyse van tekstuele bronnen uit het recente verleden. Pas aan het einde van onze studie willen we in gesprek met Fiddes, Gunton en Swinburne laten zien hoe een hernieuwde interpretatie van Anselmus' verzoeningsleer ons tot een andere hedendaagse verwerking hiervan leidt. Ook onderzoeken we dan wat we kunnen leren van de wijze waarop zij het gesprek aangaan met de cultuur.

Vervolgens bestuderen we in hoofdstuk 3 de teksten van Anselmus zelf en proberen we van daaruit diens visie op gerechtigheid en genoegdoening te reconstrueren. Daarbij betrekken we het recente onderzoek naar Anselmus' denken en naar de context waarin hij leefde. Aan de eigenlijke analyse laten we een overzicht van de stand van zaken in het Anselmusonderzoek voorafgaan. Dit doen we in hoofdstuk 3, en niet in het huidige hoofdstuk over de stand van zaken inzake de verwerking van Anselmus binnen de systematische theologie, zodat we het systematisch-theologische en het historische onderzoek goed uiteen kunnen houden.

De analyse van Anselmus' gedachtegoed verrichten we in twee fasen. We zoeken eerst in zijn eigen werken hoe hij gerechtigheid en genoegdoening opvat. We zoeken daarbij naar consistentie en coherentie in zijn denken. Met consistentie bedoelen we logische samenhang. Eventuele spanningen of tegenstrijdigheden in de visie van Anselmus benoemen we duidelijk. We zullen kijken of die op te lossen zijn. Wanneer we zoeken naar coherentie, reconstrueren we hoe de verschillende opmerkingen die Anselmus over gerechtigheid maakt, met elkaar verbonden zijn. We gaan er daarbij niet zonder meer van uit dat Anselmus zelf een helder en innerlijk samenhangend concept van gerechtigheid en genoegdoening hanteerde. Het zal daarom naast beschrijven ook om reconstrueren kunnen gaan. David Raphael laat in zijn *Concepts of Justice* zien hoe concepten van gerechtigheid door de tijd heen veranderen.²⁷ Het is niet uit te sluiten dat het concept van gerechtigheid ook bij één auteur gedurende zijn leven aan verandering onderhevig is.

---

27 D.D. Raphael, *Concepts of Justice* (Oxford: Oxford University Press, 2001).